04/04/2019

Το «Ξίφος του Αγίου Φιλήμονος» και η Ιερά Μονή στη Ρόδο

/ Ιερές Μονές

Σε ένα ύψωμα σε απόσταση 350μ. βορειοανατολικά του χωριού της Αρνίθας και σε απόσταση 80χλμ. από την πόλη της Ρόδου βρίσκεται η Μονή του Αγίου Φιλήμονος, ενός Αγίου που λατρευόταν κατεξοχήν στην Κωνσταντινούπολη.

Πηγές για την προϋπαρξη μοναστηριού κατά τη βυζαντινή περίοδο στη θέση αυτή, αποτελούν οι χειρόγραφες ενθυμήσεις των ετών 1642 και 1680-1689 που σώζονται σε ευχολόγιο στο Βρετανικό Μουσείο, καθώς και η ύπαρξη της εφέστιας μεσοβυζαντινής εικόνας του Αγίου Φιλήμονος που φυλάσσεται στη μονή. Η ένδεια των στοιχείων δεν επιτρέπει προσδιορισμό του χρόνου κατά τον οποίο πραγματοποιήθηκε η εγκαθίδρυση της μονής στο νησί, αλλά σίγουρα αποτελεί αδιάψευστη μαρτυρία για τη λατρεία του Αγίου στην τοπική κοινωνία τουλάχιστον από τα τέλη του 13ου αι.

Για την νεότερη ιστορία της μονής του Αγίου Φιλήμονος σημαντικά στοιχεία

προκύπτουν από τον κώδικα και τα διαχειριστικά βιβλία της. Επί τουρκοκρατίας φαίνεται ότι γνώρισε ιδιαίτερη άνθηση και απέκτησε μεγάλη κτηματική περιουσία. Την ίδια περίοδο στους χώρους της λειτούργησε θεραπευτήριο ψυχικών παθήσεων, η ύπαρξη του οποίου συνδέεται άμεσα με την λαϊκή παράδοση που αναφέρει ότι ο Άγιος Φιλήμων ήταν ψυχίατρος στη Γάζα της Μικράς Ασίας. Η οργάνωση και λειτουργία της τόσο πρωτότυπης και ιδιόμορφης αυτής κλινικής ήταν τόσο υποδειγματική, ώστε οι θεράποντες μοναχοί διατηρούσαν αρχείο με το ιστορικό της ασθένειας των νοσηλευομένων, το οποίο καταστράφηκε κατά την περίοδο της ιταλικής κατοχής.

Από τις αρχές του 20ού αι., μετά τον θάνατο του ηγουμένου Νεοφύτου, η μονή άρχισε να παρακμάζει και ο τότε μητροπολίτης Ιωακείμ Βαλασιάδης, με την βοήθεια του κλήρου και των κατοίκων της περιοχής, κατέβαλε προσπάθειες, ώστε να συνεχίσει την λειτουργία της. Νέα λεηλασία υπέστη και κατά την περίοδο της γερμανικής κατοχής, οπότε χάθηκαν πολλά από τα κειμήλιά της. Από τα παλαιά κτίσματά σήμερα διατηρούνται μόνο το καθολικό και ένα διώροφο κτήριο στην νοτιοδυτική πλευρά.

Το καθολικό του μοναστηριού, ανεγερμένο μεταξύ 1839-1856, είναι ένας μονόχωρος σταυροθολιακός ναός με μεταγενέστερο πρόναο και κωδωνοστάσιο. Το ξυλόγλυπτο τέμπλο του, φιλοτεχνημένο στα 1690 και αναμορφωμένο κατά την ανοικοδόμηση του ναού, ακολουθεί την καθ’ ύψος τριμερή διαίρεση. Από τις

δεσποτικές εικόνες του ξεχωρίζει η θαυματουργός εικόνα του Αγίου Φιλήμονος που φέρει ανηρτημένα μπροστά της πληθώρα ταμάτων ως δημόσια μαρτυρία υποσχέσεων ή ευγνωμοσύνης των πιστών για την εκπλήρωση των ευχών τους.

Σήμερα, η μονή δεν έχει αδελφότητα και την διοίκηση και διαχείρισή της ασκεί η Εκκλησιαστική Επιτροπή της Αρνίθας.

Κειμήλια

Στην Ιερά Μονή Αγίου Φιλήμονος φυλάσσονται πολλά και πολύτιμα κειμήλια, όπως ιερά σκεύη άμεσα συνδεδεμένα με το θρησκευτικό βίο, όπως ένα αργυρό θυμιατό με επιγραφή ΒΑCΙΛΑΚΗC ΑΛΑΓΙΟΤΙC 1677, καθώς και ξύλινες φορητές εικόνες και λειτουργικά βιβλία, μεταξύ των οποίων Ευαγγέλιο μετά του Ευαγγελισταρίου χρονολογημένο το 1684 με αργυρή επένδυση στις όψεις, μηνιαία, κώδικες κ.ά. Στα σημαντικότερα όμως κειμήλια συγκαταλέγονται τα εξής τέσσερα: η εικόνα του Αγίου Φιλήμονος, τα Ιερά λείψανα Αγίου Φιλήμονος, το επονομαζόμενο “Ξίφος του Αγίου Φιλήμονος” και δύο σταυροί λιτανείας.

Εικόνα Αγίου Φιλήμονος

Η θαυματουργός εικόνα του Αποστόλου Φιλήμονος, το παλλάδιο της μονής, που βρίσκεται τοποθετημένη στην προκαθορισμένη θέση της στο τέμπλο του καθολικού είχε στο σύνολό της, με εξαίρεση το πρόσωπο του αγίου, επαργυρωθεί το 1810 από τους Θωμά και Μανόλη με έξοδα του ιερομονάχου Κάτρη.

Η επένδυσή της εικόνας απομακρύνθηκε στο πλαίσιο συντήρησης το 2007 και διαπιστώθηκε ότι έφερε δύο διαδοχικά ζωγραφικά στρώματα. Το παλαιότερο χρονολογημένο μεταξύ τέλους 13ου/μέσα 15ου αι., με μεγαλύτερη πιθανότητα τοποθέτησης στον 14ο αι, είχε υπερκαλυφθεί εξ ολοκλήρου από την επένδυση. Η νεότερη φάση που αφορά μόνο στο πρόσωπο της μορφής πρέπει να χρονολογηθεί στα 1810, καθώς φαίνεται ότι αποτελούσε αναπόσπαστο τμήμα της αργυρής επένδυσης.

Στο πρώτο στρώμα η μορφή του αγίου αναπτυσσόταν σε όλο το ύψος της διαθέσιμης επιφάνειας, σε αντίθεση με την απόδοση στην επένδυση, ενώ πιθανόν έφερε μεταλλικό έλασμα στην απόληξη των άνω άκρων από το ύψος του καρπού, προσηλωθέν ταυτόχρονα με τη δημιουργία της εικόνας.

Στο επόμενο στρώμα που εντοπίζεται στην κεφαλή και στο λαιμό της μορφής, στο

τμήμα δηλαδή που θα ήταν ορατό μετά την προσήλωση της επένδυσης, η παλιά ζωγραφική επιφάνεια έχει αποξυστεί και πάνω σε αυτήν έχει φιλοτεχνηθεί νέα κεφαλή, η οποία είναι σαφώς μικρότερων διαστάσεων από την αρχική και αποδοσμένη χωρίς τήρηση οποιασδήποτε αναλογίας σε σχέση με το υπάρχον σώμα. Επιπλέον, εκατέρωθεν του λαιμού διακρίνεται τμηματικά αποδοσμένος ασημένιος κάμπος, ο οποίος προστέθηκε από τον καλλιτέχνη αποκλειστικά στα σημεία που άφηνε ακάλυπτα η αργυρή επένδυση του 1810, ώστε να επιτευχθεί η μέγιστη δυνατή συμφωνία της ζωγραφικής με το χρώμα και το σχήμα της επένδυσης.

Ιερά λείψανα Αγίου Φιλήμονος

Στη μονή φυλάσσεται τμήμα του ιερού λειψάνου του Αγίου Φιλήμονος με την έλευση του οποίου συνδέεται, κατά τους μελετητές, η εγκαθίδρυση και η ανάπτυξη της λατρείας του αγίου στη Ρόδο. Τα σεπτά οστά βρίσκονται προστατευμένα μέσα σε ασημένια περίτεχνη λειψανοθήκη φιλοτεχνημένη στις 25 Δεκεμβρίου 1834 επί ιερέως Παλαιολόγου.

Η λειψανοθήκη βρίσκεται τοποθετημένη μέσα σε περίτεχνο αργυρό κιβωτίδιο με γυάλινη προστατευτική επιφάνεια, το οποίο επισήμως εκτίθεται σε προσκύνηση

κάθε 22η Ιουλίου και 22η Νοεμβρίου, οπότε και εορτάζεται η «ἀεὶ νεαρὰ» μνήμη του αγίου. Επιπλέον, τα ιερά λείψανα προσφέρονται για προσκύνηση και σε κάθε πιστό που προσέρχεται στη μονή για να αποδώσει τιμή στον άγιο και να λάβει μέσω του ασπασμού λίγη από την αγιαστική τους δύναμη.

Σταυροί λιτανείας

Πρόκειται για δύο σιδερένιους σταυρούς λιτανείας που βρίσκονται αναρτημένοι εκατέρωθεν της Ωραίας Πύλης, με πεπλατυσμένες κεραίες και χρυσάργυρη επένδυση κοσμημένη με τη Σταύρωση ή/και τη Βάπτιση του Χριστού. Ως προς το σχήμα και το υλικό κατασκευής του πυρήνα είναι δυνατόν να χρονολογηθούν στα τέλη του 9ου/αρχές 10ου αι. έως και τον 11ο αι. Η επένδυσή τους ωστόσο είναι εμφανώς έργο αργυροχόων του 17ου αι. με πιθανότητα ο μικρότερος σταυρός να επενδύθηκε κάποια χρόνια αργότερα από το μεγαλύτερο. Η επένδυση των σταυρών σε μία εποχή ακμής και οικονομικής ευρωστίας της μονής μπορεί να ερμηνευθεί ως μία διάθεση εξωραϊσμού των πιθανών ακόσμητων όψεών τους, αν κρίνουμε από την πλευρά του σταυρού που δεν φέρει επένδυση.

Ως αντικείμενα λατρείας δεν είναι σαφές αν εξ αρχής ανήκαν στη μονή ή πρόκειται για αφιερώματα πιστών ή ακόμα και για αντικείμενα που δόθηκαν για φύλαξη από κοντινούς ναούς που βρίσκονταν σε ερειπιώδη κατάσταση. Το βέβαιο είναι ότι οι σταυροί λιτανείας αντιπροσωπεύουν μία πλούσια παράδοση σταυρών με αποτροπαϊκή ιδιότητα που χρησιμοποιούνταν προστατευτικά από τα χριστιανικά αυτοκρατορικά στρατεύματα που αργότερα μετεξελίχθηκαν σε αντικείμενα που εντάσσονταν στις λιτανευτικές τελετές «δια την ανάμνησιν της εκπτώσεως ημών», όπως αναφέρει ο Άγιος Συμεών Θεσσαλονίκης. Όσον αφορά στον μεγαλύτερο σταυρό που φέρει την παράσταση της Βάπτισης του Χριστού, είναι πιθανόν μετά την επένδυσή του τον 17ο αι. να χρησιμοποιήθηκε και ως σταυρός αγιασμού στη γιορτή των Θεοφανείων.

«Ξίφος του Αγίου Φιλήμονος»

Άμεσα συνδεδεμένο με την ιστορία και την παράδοση της μονής είναι μία λόγχη επονομαζόμενη ως το «ξίφος του Αγίου Φιλήμονος», το οποίο καταγράφεται στον κώδικα της μονής του 1858 ως ένα από τα πλέον σημαντικά κειμήλιά της. Αρκετά συναξάρια, όπως και η λαϊκή παράδοση θέλουν να σχετίζεται με τον τρόπο μαρτυρίας του Αγίου, ο οποίος «ξίφει τελειοῦται».

Πρόκειται για σιδερένιο ξίφος του οποίου η αιχμή ώσης δεν διατηρείται. Φέρει λεπίδα δύο όψεων και ευθύ προφυλακτήρα καρπού με λαβή που απολήγει σε πεπλατυσμένο επίμηλο και φέρει ασημένια επένδυση. Στο μέσον του μήκους του διακρίνονται σιδερένιοι ήλοι, πιθανόν αποτέλεσμα επιδιόρθωσης σε κάποια δεδομένη στιγμή. Το ξίφος δεν μοιάζει παλαιότερο από τις αρχές του 15ου αι.

Συμπληρωματικές πληροφορίες (Προτεινόμενες διαδρομές)

Αφήνοντας την Ιερά Μονή Αγίου Φιλήμονος και την Αρνίθα και κατευθυνόμενοι επί της επαρχιακής οδού Απολλακιάς-Προφύλια, έπειτα από ≈3χλμ. ο επισκέπτης συναντά το χωριό της Απολλακιάς και το κάστρο της στην ομώνυμη θέση. Το κάστρο βρίσκεται στα ανατολικά της εκκλησίας της Αγίας Μαρίνας εντός του οικισμού, αποτελώντας ουσιαστικά το ανατολικό όριό του.

Οικοδομημένο την περίοδο της ιπποτοκρατίας πάνω σε χαμηλό λόφο, ύψους 79μ., δεσπόζει στο γεωγραφικό ανάγλυφο του οικισμού και φαίνεται να εντάσσεται σε ένα καθορισμένο οχυρωματικό πρόγραμμα, με επιμέρους βέβαια διαφοροποιήσεις. Πρόκειται για ένα οχυρωματικό σταθμό ιδρυμένο στην ανατολική πλευρά του νησιού, ο οποίος θα ήλεγχε τη μετακίνηση πληθυσμών και τη διακίνηση αγαθών λειτουργώντας ως ενδιάμεσος κόμβος μεταξύ Μονολίθου και Κατταβιάς.

Πηγές των αρχών του 15ου αι. αναφέρουν την Απολλακιά ως οχυρωμένο οικισμό, στον οποίο μπορούσαν να βρουν καταφύγιο σε περίπτωση επιδρομής τόσο οι κάτοικοι του χωριού, όσο και οι κάτοικοι των χωριών Στρίδιο, Προφύλια και Αρνίθα. Τη δεκαετία του 1470 έγινε επανασχεδιασμός της άμυνας του νησιού εν όψει του οθωμανικού κινδύνου και το κάστρο της Απολλακιάς δεν πρέπει να παραβλέφθηκε από το νέο σχέδιο, όπως γινόταν με τα πλέον αδύναμα, καθώς αναφέρεται ξανά το 1474 σε διάταγμα-σχέδιο άμυνας του Μεγάλου Μαγίστρου Giovanni Battista degli Orsini (1467-1476). Ως εκ τούτου, το κάστρο πρέπει να ήταν ισχυρό έως τουλάχιστον και το τέλος του 15ου αι.

Σήμερα, από το ίδιο το κάστρο σώζονται ελάχιστα οικοδομικά κατάλοιπα σε χαμηλό ύψος, ενώ η έκταση και η περίμετρός του δεν είναι δυνατόν να υπολογιστούν. Στην τόσο αποσπασματική διατήρησή τους πιθανόν να συνέβαλε η εύκολη πρόσβαση του πληθυσμού που διέμενε στην περιοχή σε άφθονο έτοιμο οικοδομικό υλικό και η χρόνια γεωργική εκμετάλλευση της θέσης.

Ιερός Ναός Αγίου Γεωργίου Βάρδα, Απολλακιά

Αφήνοντας την Ιερά Μονή Αγίου Φιλήμονος και περνώντας από το χωριό της Απολλακιάς κατευθυνόμενος βόρεια προς την ομώνυμη λίμνη, σε απόσταση 3,5χλμ. ο προσκυνητής συναντά το μονόχωρο καμαροσκέπαστο ναό του Αγίου Γεωργίου Βάρδα, ανεγερμένο το 1289/1290 πάνω στα οικοδομικά παλαιότερου ναού. Η

επωνυμία Βάρδας που προσδιορίζει το ναό προέρχεται από προφορική παράδοση και είναι πιθανό να σχετίζεται με την υπαγωγή της εύφορης αυτής περιοχής σε μέλη της κωνσταντινουπολίτικης αριστοκρατίας και δη του οίκου Βάρδα.

Το εικονογραφικό πρόγραμμα που αναπτύσσεται στους τοίχους του ναού κινείται μέσα στα όρια της επαρχιακής τάσης, ακολουθώντας εν γένει τις επιταγές και τους τύπους του 13ου αι. Αξιοσημείωτη είναι η απεικόνιση των Αγίων Υπατίου και Βλασίου και των Αγίων Μάμα και Τρύφωνα, οι οποίοι σχετίζονται με την προστασία των γεωργικών καλλιεργειών και των κοπαδιών σε μία περιοχή όπου η γεωργία και η κτηνοτροφία αποτελούν τις μοναδικές πηγές εσόδων των κατοίκων. Επιπλέον, η επιλογή του Αγίου Φιλήμονος θα πρέπει ίσως να ερμηνευθεί ως μία δήλωση του κτίτορα για αμετάθετη προσήλωση στην ορθόδοξη χριστιανική παράδοση, της οποίας ένθερμος προασπιστής υπήρξε ο μνημονευόμενος στην κτιτορική επιγραφή, αυτοκράτορας Ανδρόνικος Β’ Παλαιολόγος.

Ενδιαφέρον επίσης παρουσιάζουν οι παραστάσεις της Παναγίας Βρεφοκρατούσας με το αινιγματικό, ίσως κωνσταντινοπολίτικο, προσωνύμιο ΑΚΗΔΙΩΚΤΕΝ[Η] και του Αγίου Γεωργίου οι οποίες επέχουν θέση λατρευτικών/προσκυνηματικών εικόνων. Η τελευταία είναι η μοναδική τοιχογραφία που ανήκει σε μεταγενέστερο ζωγραφικό στρώμα χρονολογημένο στον 15ο αι. και χρηματοδοτημένο από τον ιερομόναχο Σοφρόνιο.

Η σπουδαιότητά του μνημείου έγκειται αφ’ ενός στην ακριβή αναφορά του έτους ιστόρησης, βάσει του οποίου μπορεί να προσεγγιστεί η εικονογραφική απόδοση άλλων ναών, αφ’ ετέρου στο γεγονός ότι μνημονεύεται ο αυτοκράτορας, υποδηλώνοντας ίσως ότι οι Ρόδιοι αναγνώριζαν την κυριαρχία του στο νησί, προσέβλεπαν ακόμη στην πρωτεύουσα και επιδίωκαν να διατηρήσουν τους δεσμούς τους με την κεντρική εξουσία.

Εκ της Ιεράς Μητροπόλεως Ρόδου